

УДК 94:069(477.43)

Ведибіда Богдан Олександрович
завідувач сектору методології музейної
роботи відділу науково-методичної роботи,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
nmiumv@gmail.com

Vedybida Bohdan
Head of the sector of methodology of museum work,
scientific methodical department,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

ВИСВІТЛЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ І ТОТАЛІТАРИЗМУ РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ В ЕКСПОЗИЦІЯХ МУЗЕЇВ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

THE PRESENTATION OF HISTORY OF POLITICAL REPRESSIONS AND TOTALITARIANISM OF THE SOVIET REGIME IN THE EXHIBITIONS OF MUSEUMS OF THE TERNOPIL REGION

Анотація

У статті розглядається експозиційна діяльність музейних установ типологічно нового виду у профільній групі історичних музеїв Тернопільської області. Музеї історії політичних репресій і тоталітаризму, що виникли зі здобуттям Україною незалежності, відіграють важливу роль у ствердженні сучасних політичних та ідеологічних орієнтирів в українському суспільстві, що спираються на об'єктивні та неупереджені підходи оцінювання історичного минулого країни і, зокрема, кожного з її регіонів. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняному музеєзнавстві та українській історіографії вивчено, узагальнено й проаналізовано експозиції нового виду музеїв Тернопільської області. Результати дослідження можуть бути використані в практичній діяльності музеїв інших регіонів України, у викладанні в навчальних закладах курсів музеєзнавства та краєзнавства, роботі туристичних установ тощо.

Ключові слова: політичні репресії, радянський тоталітаризм, політичні в'язні, репресивно-каральна система, НКВС, СРСР, Тернопільщина, ГУЛАГ, реабілітація.

Summary

The article studies the exhibiting practice of the museum institutions of a typologically new type in the profile group of historical museums of the Ternopil region. The museums of the history of political repressions and totalitarianism have been established following Ukraine's independence, and have played an important role in the consolidation of the modern political and ideological guidelines in the Ukrainian society, based on objective and impartial approaches to assessing the historical past of the country, in particular, in each of its regions. The scientific relevance and topicality of this research lies in the fact that for the first time in the history of Ukrainian museology and historiography, the expositions of museums of the new type in the Ternopil region have been studied, summarized and analyzed. The results of this research can be applied in practice by the museums and travel agencies of other regions of Ukraine, used as an asset by educational institutions in the curriculums of museology and regional studies, etc.

Key words: Political repressions, Soviet totalitarianism, political prisoners, repressive and punitive system, NKVD, USSR, Ternopil region, GULAG, rehabilitation.

Як і інші землі Західної України, Тернопільщина тривалий час входила до складу різних державних утворень, зокрема Австро-Угорщини та Російської імперії. В роки Української революції (1917–1921) її землі були частиною Західноукраїнської Народної Республіки, Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, Української Народної Республіки та Української Держави. Восени 1920 р. Тернопільщину захопила Польща. Згодом, згідно з радянсько-німецьким договором 1939 р. її зайняла Червона Армія. 29.10.1939 р. територія краю ввійшла до УРСР у складі СРСР. 4.12.1939 р. створено Тернопільську обл., яка в червні 1941 р. – липні 1944 р. була окупована гітлерівською Німеччиною. З 1943 р. тут діяли підрозділи Української повстанської армії (УПА), які до 1950 р. вели бойові дії проти військ МВС і спецпідрозділів МДБ¹.

¹ Гуцал П. З. Тернопільська область // Енциклопедія історії України (далі – ЕІУ): у 10 т.; НАН України, Ін-т історії України. – Т. 10. – К., 2013. – С. 69–71.

Радянська Тернопільщина розпочалася з репресій і терору: це були депортації, арешти за політичними звинуваченнями та розстріли політв'язнів, які залишалися в тюрмах напередодні нацистської окупації. Повторна радянська 1944–1952 рр. спрямовувалася проти партизанських загонів УПА та підпільних боївок Організації українських націоналістів (ОУН). Масовий терор як метод державного управління припинився зі смертю Й. Сталіна та засудженням культу особи. Політичними в'язнями повоєнної доби стали учасники національно-визвольної боротьби, священники й віряни Української греко-католицької церкви (УГКЦ), представники творчої інтелігенції, які не корилися радянській владі².

Історія політичних репресій і радянського тоталітаризму в контексті історії Тернопільщини упродовж останніх десятиліть лишається провідною темою в науково-дослідній та експозиційній діяльності історичних та краєзнавчих музеїв області³. В часи незалежності України сформувалася мережа спеціалізованих музеїв історії політичних репресій і радянського тоталітаризму, які є предметом нашого дослідження.

Відділ Тернопільського обласного краєзнавчого музею – **Історико-меморіальний музей політичних в'язнів** (Тернопіль, вул. Коперника, 1), відкритий 14.10.1996 р. у будівлі колишнього Управління НКДБ по Тернопільській обл. та слідчого ізолятора КДБ. Як приміщення для спецслужб споруда використовувалася в 1944–1986 р., а тюрма (де збереглося 28 камер) – до поч. 1980-х рр.⁴.

Музейна експозиція, побудована в камерах, складається з таких розділів: 1. “Репресії 1939–1941 рр.”; 2. “Утворення і діяльність ОУН та УПА”; 3. “Капличка”; 4. “Політв'язні в таборах ГУЛАГУ та на спецпоселенні”; 5. “Меморіальна експозиція Степана Сапеляка”; 6. Бог. Церква. Україна”; 7. “Криївка”; 8. “Меморіальна кімната Героя України Степана Бандери”; 9. “Дисидентський рух”; 10. “У Боротьбі за Україну”; 11. “Голгофа українського народу”. Два останні розділи розміщені в коридорі та на сходах.

У 1-й камері, де збереглися автентичні вхідні двері, представлені залізне відро з кришкою (т. зв. “параша”), посуд в'язнів, розп'яття, наручники зразка 1940-х рр. та кийки, якими слідчі вибивали із арештантів зізнання. Історію політичних репресій довоєнної доби висвітлено за допомогою документальних матеріалів.

Експозиція 2-го розділу присвячена діяльності ОУН та УПА (зокрема на Тернопільщині), Військових округ УПА – “Богун” та “Лисоня”.

У колишньому карцері, що представляє 3-й розділ, облаштовано символічну капличку, яка використовується для панакид та богослужінь. У ній відвідувачі можуть розглянути макет церкви та образ Покрови Пресвятої Богородиці.

Серед експонатів 4-го розділу привертають увагу карта СРСР із позначенням місць розташування таборів ГУЛАГУ; макет одного з вагонів-“теплушок”, в яких вивозили засуджених до місць відбування покарання; макети виправно-трудового табору та “інтер'єру” барака в концтаборі; побутові речі та два манекени політв'язнів в літньому та зимовому одязі; взуття та знаряддя праці (кайло, лопата, тачки) засуджених. Окремі експозиційні теми знайомлять відвідувачів із різними прошарками населення, які постраждали від комуністичного терору.

Меморіальна експозиція в камері № 5 присвячена перебуванню в 1973 р. під слідством письменника і правозахисника С. Сапеляка, засудженого на 5 років позбавлення волі й 3 роки заслання.

Розділ 6-й присвячений уродженцям Тернопільщини: патріарху й кардиналу Йосипу Сліпому та голові Проводу ОУН-Б Я. Стецьку, тут експонуються їхні світлини, документальні матеріали, особисті речі та книги.

Водній із камер, де розташований розділ 7-й, у натуральну величину реконструйовано криївку українських повстанців, де можна побачити оригінальні речі бійців УПА: ліжко, друкарську машинку, радіостанцію, однострої, зброю, посуд. Також тут демонструється 9 макетів повстанських криївок, зокрема командира УПА Р. Шухевича в с. Августівка Козівського р-ну. Експозиція також висвітлює перебування українських повстанців у печерах Тернопільщини.

У розділі 8-му простежується життєвий шлях одного з ідеологів і теоретиків українського націоналістичного руху ХХ ст., першого голови ОУН С. Бандері. В камері № 25 представлені копія його посмертної маски, матеріали про родину, життя, діяльність та загибель.

Експозиція розділу 9-го в камерах № 24 і 25 присвячена шістдесятникам та представникам наступних поколінь борців за незалежність України: Ю. Шухевичу, В. Чорноволу, В. Стусу, Л. Лук'яненку, Є. Пронюку, Л. Плющу, А. Горській, М. Чубатому, Я. Гевчичу, І. Кандибі, М. Литвину, Л. Горохівському, М. Горбалю, В. Морозу, І. Калинцю, С. Шабатурі, І. Калинець та ін. Окремо висвітлено історію Чортківської (Росохацької) підпільної групи опору комуністичному режиму, що складалася з молоді с. Росохач Чортківського р-ну Тернопільської

² Кульчицький С. В., Примаченко Я. Л. Терор і тероризм // Там само. – С. 73; Бажан О. Г. Політичні в'язні // Там само. – Т. 8. – К., 2011. – С. 339.

³ Гайдукевич Я. Музейна справа на Тернопільщині // Тернопільський енциклопедичний словник (далі – ТЕС): у 4 т. – Т. 2. – Тернопіль, 2005. – С. 574.

⁴ Олещук І., Савка О. Тернопільський історико-меморіальний музей політичних в'язнів. Путівник. – Тернопіль, 2011. – 23 с.; Бірчак В. Історія створення та діяльності історико-меморіального музею політичних в'язнів // 36. праць Тернопілля. осередку Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка (ТО НТШ). – Т. 8. Музеї Тернопільщини. – Тернопіль, 2013. – С. 89–96.

обл. та діяла на поч. 1970-х рр. Унікальними експонатами є подаровані музеєві репресованим кобзарем М. Литвином тюремне ліжко, вишиванка та кобза.

У 10-му розділі “У боротьбі за Україну” представлені фотографії мітингу політв’язнів проти комуністичного режиму в Тернополі (1990) та акції покладання квітів до місця освячення пам’ятника С. Бандері в Тернополі (1992), а також пам’ятні монети “Героям Майдану” (2015).

Останній розділ експозиції “Голгофа українського народу” складається з таких тем: 1. “Голодомори в Україні” (проілюстрована картами та схемами, статистичними даними, спогадами очевидців тощо); 2. “Комуністичний терор” (репресії радянських каральних органів проти церкви, представників культури (Розстріляне відродження) та інших прошарків населення); 3. “УПА – історія нескорених”⁵.

Експозиція Історико-меморіального музею політичних в’язнів має об’єкт (політичні репресії і тоталітаризм радянського ладу) і предмет (політичні в’язні) вивчення. Хронологічні межі експозиції охоплюють 1939–1991 рр. (з часу входження Тернопільщини до складу СРСР і до здобуття Україною незалежності). Географічні межі визначаються територією Тернопільської обл. Актуальність тематики не викликає сумніву. Об’єктивності, достовірності та емоційності сприйняття експозиції музею надають оригінальні приміщення, унікальні експонати, вдале концептуальне та експозиційне вирішення тем.

Водночас останні два розділи експозиції виходять за її хронологічні та географічні межі та частково дублюють тематику і проблематику попередніх розділів. Експозиційні матеріали переважно загальноукраїнського характеру могли б доповнити експозицію обласного краєзнавчого музею.

Цій же тематиці присвячено і громадський Музей пам’яті жертв тоталітарних режимів (Кременець, вул. Санаторна, 1), відкритий 2005 р. в головному корпусі ПТУ № 6 (нині – ДНЗ “Кременецький професійний ліцей”), де в 1939–1953 рр. знаходилася в’язниця, яка за часів радянзації 1939–1941 рр. стала місцем репресій проти населення, а на початку німецько-радянської війни в ній відбувалося масове знищення в’язнів органами НКВС СРСР. У кількох камерах представлено фотографії, документи, побутові речі жертв репресій⁶.

У 2006 р. в Чорткові при єпархіальному управлінні Бучацької єпархії УГКЦ у колишньому кармелітському монастирі (вул. Монастирська, 1), де за радянських часів діяв слідчий ізолятор НКВС, з ініціативи місцевих активістів (зокрема, колишньої зв’язкової УПА і політв’язненої М. Штепи) було створено Музей більшовицького терору, політв’язнів і репресованих.

Підвальне приміщення музею (де відновили одну з камер і зібрали свідчення очевидців цієї “Голгофи” ХХ ст. нашого народу) має назву “Кальварія”. Тут представлені такі експозиції: “Камера ув’язнених” (манекен в’язня, автентичні двері); “Криївка”, в якій відтворено обставини загибелі закатованої більшовиками в Чорткові сім’ї Медведів із с. Кобиловолоки Тернопільської обл.; “Репресована церква” (матеріали, що стосуються ув’язненого тут у 1945 р. владики Василя Величковського (1903–1973)). У підвалі також є невеличка капличка.

У музеї планується створення експозиції “Незагоєна рана”, де будуть представлені схеми місць безіменних захоронень жертв репресій та насилля над мирним населенням у роки терору та Другої світової війни⁷.

Розташований у лісі поряд із с. Слов’ятин Бережанського р-ну Музей національно-визвольної боротьби займає площу бл. 2 га. У 1943–1944 рр. тут діяла підстаршинська школа УПА і проводився національно-патріотичний та військовий вишкіл вояків, яких направляли до підрозділу ВО “Лисоня”. Восени 1944 р. школу знищили частини Червоної армії.

В 1989 р. громада села поставила тут хрест на честь героїв-повстанців та в 1998 р. разом із членами Подільського куреня організації “Тризуб” ім. С. Бандери відновила дві землянки. 8 жовтня 2000 р. на місці колишньої підстаршинської школи УПА було відкрито музей, на території якого розташовані три облаштовані повстанські криївки, клас, капличка, друкарня, польова кухня та інші об’єкти. Нині музей є відомим просвітницьким і виховним осередком, де проходять вишколи активісти “Тризуба”, “Пласту”, СУМу з Тернопільщини та інших регіонів України⁸.

5 Паспорт музею // Наук. архів Історико-меморіального музею політичних в’язнів; *Олещук І.* Музей політичних в’язнів // ТЕС. – Т. 2. – С. 574; *Карпак Д.* “...пускай люди знають, хто уничтожил их близких” [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://rufabula.com/author/kirill-litvin/1464> (дата звернення: 06.10.2017). – Названня с екрана.

6 *Бєсяда Н., Мельничук Б.* Музей пам’яті жертв тоталітарних режимів // ТЕС. – Т. 2. – С. 573; *Соловей О.* Історія Кременецької тюрми // Мат. наук.-краєзнав. конф. “Музеєзнавство і сучасність”: до 95-річчя Тернопілі. обл. краєзнавчого музею. – Тернопіль, 2008. – С. 49–58; Музей ДНЗ “КПЛ”: Video / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://searchformusic.com/watch-yt/NXjkZx9uiy0/музей-НЗ-КПЛ.html> (дата звернення 17.11.2017). – Назва з екрана.

7 Музей більшовицького терору, політв’язнів і репресованих у Чорткові / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://chortkiv.online/2017/05/24/muzej-bilshovytskoho-teroru-politv-yazniv-i-represovanyh-je-u-chortkovi/> (дата звернення: 20.11.2017) – Назва з екрана; “Хай знають, як ми вмирили...” Зв’язкова УПА з Чорткова видала нову книгу споминів / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://yabluchko.com.ua/news/1235/60/haj-znayut-yak-mi-vmirali> (дата звернення: 20.11.2017). – Назва з екрана.

8 *Мельничук Б., Сенік А.* Слов’ятинська підстаршинська школа УПА // ТЕС. – Т. 3. – С. 295; *Філь Є.* Слов’ятинська

Музей національно-визвольної боротьби ОУН та УПА в с. Бишки Козівського р-ну створений 1999 р. при місцевій школі. Він носить ім'я Бусела Якова Григоровича (1912–1945⁹). Село Бишки (належало до Бережанської округи ОУН та мало криптонім “Холодний Яр”) називають столицею воюючої України у воєнні 1943–1945 рр. Тут функціонувала штаб-квартира Проводу УПА на чолі з Р. Шухевичем, перебували діячі ОУН-УПА В. Кук, М. Арсенич, Д. Маївський, Я. Бусел, М. Лебідь, Я. Старух, К. Зарицька, Г. Дидик та ін. У 1944–1945 рр. тут налічувалося понад 10 тис. повстанців та учасників збройного підпілля ОУН. У червні 1946 р. в селі відбулася Конференція ОУН-Р, де було прийняте рішення піти у підпілля. Три із 17 повстанських криївок у Бишках знаходилися в садибі місцевого жителя О. Лихолата, у двох кімнатах якої нині розгорнуто експозицію: меморіальну (у приміщенні, де переховувався Я. Бусел, який загинув під час захоплення криївки радянськими спецслужбами) та побутову, де відтворено побут селян. Експозиція музею висвітлює історію т. зв. Бишівської республіки, долю провідників і вояків УПА, членів ОУН, репресованих за участь у національно-визвольній боротьбі мешканців села. Тут представлено документи, нагороди, меморіальні комплекси, копію посмертної маски та передані Лондонським музеєм української визвольної боротьби світлини С. Бандери, який бував у Бишках у 1931 р. Погруддя Р. Шухевича подарували музеєві українці з Торонто. Експонується також синьо-жовтий прапор, вишитий А. Кравець у радянському ув'язненні в 1939 р., марки підпільної пошти УПА, подарований жителями села стрій воїна УПА.

У 2000 р. поряд з музеєм відкрили пам'ятник “Борцям за волю України” з викарбуваними на ньому прізвищами бишківчан. У 2017 р. з нагоди 75-річчя утворення УПА біля 17 помешкань – колишніх криївок УПА, встановили пам'ятні знаки¹⁰. Тернопільський історик В. Штокало запропонував надати селу статус національного заповідника “Бишки – столиця воюючої України” і відтворити будівлю, з якої керував збройною боротьбою провідник УПА Р. Шухевич, та інші криївки¹¹.

З нагоди 75-річчя УПА 14.10.2017 р. в ур. Дігтярня поряд із с. Антонівці Шумського р-ну було відкрито Музей “Табір Військового округу УПА «Волинь-Південь»”. У цьому урочищі в 1943–1944 рр. діяв штаб І. Климишина і т. зв. “Антонівецька республіка”, де функціонували млин, хлібопекарня, м'ясопереробний і шевський цехи, миловарня, швейна та бондарська майстерні, діяли школи медсестер і підстаршин УПА, курси радистів. У 1944 р. в ур. Гурби відбувся найбільший бій у історії УПА, коли 5 тис. повстанців прорвали оточення 35-тисячного з'єднання військ НКВС і Радянської армії, а від села, де мешкала понад тисяча осіб, залишилося лише три хатини.

Більшовицька влада намагалася знищити згадку про один із центрів повстанського руху. В 1952 р., згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР, с. Антонівці було ліквідоване, а його мешканці примусово виселені. Під тиском громадськості Верховна Рада УРСР у 1990 р. відновила репресоване село. Колишній голова Шумської райдержадміністрації В. Петрук почав створювати музей просто неба, до якого, крім відновленого цвинтаря (де перепоховано два десятки бійців), увійшли повстанське джерело, споруджена на місці зруйнованої в 1943 р. дерев'яна капличка та копія будинку штабу округу “Волинь-Південь”.

Після ухвалення у 2008 р. облрадою програми створення духовно-культурного музейного комплексу “Антонівці-округа” до музею просто неба ввійшли будинок штабу, літній клас школи підстаршин, табірна каплиця, бункер-криївка, конюшня, пекарня, джерело, цвинтар та пам'ятний знак “Табір воєнної округи УПА «Волинь-Південь»”. У 2017 р. волонтери впорядкували могили бійців УПА на території комплексу та в с. Антонівці. В колишньому штабі зусиллями музеїв Шумщини та Шумської центральної районної бібліотеки було створено пересувну експозицію “Визвольні змагання на Шумщині”. Передбачено також спорудження пам'ятника воїнам УПА, відбудову знищеної в 1979 р. церкви Різдва Богородиці (1795). З 2003 р. “Молодіжний Націоналістичний Конгрес” на знак вшанування бійців УПА проводить тут всеукраїнську теренову гру “Гурби-Антонівці”¹².

підстаршинська школа УП / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://berezhany.in.ua/index.php/ridnyi-krai/151-istoriia-sela-slov-iatyn> (дата звернення: 01.11.2017). – Назва з екрана.

9 Член Проводу ОУН (з 1943), заступник провідника ОУН і заступника командира УПА-Північ (1944), начальника політвідділу Головного військового штабу УПА (1944–1945)

10 Ішук О., Марчук І. Брати Бусли. Життя за Україну // Літопис Української Повстанської Армії. Серія “Події і люди”. – Кн. 16. – Львів–Торонто, 2011. – 128 с.; Шот М. “Холодний Яр” упівської борні на Тернопільщині // Урядовий кур'єр. – 6.11.2017; На Тернопільщині в селі Бишки, де діяла штаб-квартира УПА, створили музей повстанців / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://ternopil.unian.ua/2178894-na-ternopilschyni-v-seli-bishki-de-diyala-shtab-kvartira-upa-stvorili-muzey-povstantsiv-foto.html> (дата звернення: 03.11.2017). – Назва з екрана.

11 Бишки – столиця воюючої України 1943–45 років / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gazeta1.com/statti/byshky-stolytsya-voyuyuchoyi-ukrayiny-1943-45-rokiv/> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

12 Матеріалізація пам'яті: Антоновецька повстанська республіка / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/SOCIETY/materializatsiya_pamyati_antonovetska_povstanska_respublika.html (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана; Молодь відреставрувала штаб-музей УПА / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://gurby.org.ua/molod-vidrestavruvala->

В 1994 р. у Бучачі з ініціативи районного товариства “Меморіал” ім. В. Стуса в колишніх катівнях КДБ (вул. Галицька, 25) було відкрито Музей “Меморіал”, присвячений діяльності ОУН та УПА на Бучаччині. У створенні музею взяли активну участь 347 колишніх політ’язнів, які мешкають у Бучацькому р-ні. Вони збирали спогади, фотографії; вцілілі в тюрмах, таборах та на засланні речі; значки, книжки, особистий одяг, образи і хрести, вишиті на засланні рушники й сорочки. В експозиції представлені матеріали про історію ОУН і УПА, фотографії їх провідників та мешканців району – членів повстанського руху та політ’язнів (учасників повстань у таборах Кінгіра, Воркути і Норильська), шістдесятників та інших представників руху опору комуністичному режиму. Дорогоцінним надбанням є молитовник, виготовлений у таборі Караганди невідомим священиком.

Окремий розділ експозиції присвячений діяльності Бучацького товариства “Меморіал” ім. В. Стуса зі збереження та вшанування пам’яті про полеглих героїв: працівники музею склали списки понад 1,5 тис. загиблих на Бучаччині від рук сталінських катів, встановили місце й обставини їхньої смерті¹³.

У 2000 р. у Бережанах (пл. Ринок, 1) відкрито підпорядкований Тернопільсько-Зборівській єпархії УГКЦ Музей переслідуваної церкви, який у 2007 р. як Музей сакрального мистецтва та історії переслідуваної церкви ввійшов до Державного історико-архітектурного заповідника в м. Бережани. Нині музей займає сім кімнат міської ратуші. Його перша експозиція складалася з розділів: 1. “Патріарх УГКЦ Йосиф Сліпий”; 2. “Єпископи-мученики”; 3. “Репресовані священики, монахи і монахині”; 4. “Громадські активісти підпільної УГКЦ”; 5. “Церковна атрибутика”; 6. “Сакральна скульптура”.

Організатор музею, протоієрей о. Михайл Немелівський (1938–2002), зібрав колекцію стародруків, скульптур, образів і образків. Це зібрання поповнювалося дарунками представників церкви та приватних осіб. У музейних фондах зберігалися пошкоджені кам’яні хрести, калатала, дзвіночки, старі священицькі ризи, копії та оригінали постанов владі про заборону богослужінь та закриття храмів; вервиця з хліба, на якій молилися двоє дівчат, ув’язнених НКВС у Тернопільській тюрмі, які дивом врятувалися від смерті; частково знищені статуї з костелів, фотокопії “Хресних доріг” із підпілля, від руки переписані молитви, листи від рідних із Сибіру та з-за кордону.

На час передачі на баланс заповідника фонди музею разом із бібліотекою налічували понад 3 тис. предметів. Нині експозиція має таку тематичну структуру: 1. “Історія становлення Музею переслідуваної церкви – попередника Музею сакрального мистецтва та історії переслідуваної церкви”; 2. “Історія УГКЦ (діяльність Андрея Шептицького та Йосипа Сліпого)”; 3–5. “Колекції сакрального мистецтва: а) дерев’яна скульптура, б) іконографія, сакральний живопис, стародруки; в) церковна атрибутика XIX – перш. пол. XX ст.”; 6. “Визначні церковні діячі краю”¹⁴.

Музейно-меморіальний комплекс “Рідна хата” Йосипа Сліпого¹⁵ в с. Заздрість Тербовлянського р-ну створений у 1995–1998 рр. за сприяння організованого з ініціативи Йосипа Сліпого в 1970 р. релігійного товариства українців-католиків США “Свята Софія”. Перед смертю Йосип Сліпий просив: “Як прийде час, відкупіть мою родинну хату в Заздрості – а потім побачите, що зробите”. В 1995 р. голова товариства “Свята Софія” Р. Навроцька виконала це бажання патріарха. Будівництво музею тривало до 1998 р., нині він складається з таких об’єктів: 1. відреставрована родинна хата; 2. новозбудований будинок музею із трапезною, бібліотекою, пам’ятним знаком на честь жертводавців із Товариства “Свята Софія” і погруддям Р. Навроцької у фойє; 3. Каплиця-церква на честь Покладання Ризи Пресвятої Богородиці; 4–5. Криниця та скульптурне погруддя Йосипа Сліпого (1994 р., скульптор Е. Мисько) на подвір’ї комплексу¹⁶.

[shstab-muzej-upa/](#) (дата звернення: 19.10.2017). – Назва з екрана; На Тернопільщині фестивалем відзначать 75-річчя УПА / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://khn.depo.ua/ukr/ternopol/na-ternopilschini-festivalem-vidznachat-75-richchya-upa-20171010655102> (дата звернення: 27.11.2017). – Назва з екрана; *Погорецький В.* Антонівецький вітер / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://zolotarektoral.te.ua/antoniveckyiy-viter/> (дата звернення: 07.11.2017). – Назва з екрана; 75 років УПА: в Україні з’явився музей просто неба / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <https://politeka.net/ua/news/519678-75-rokiv-upa-v-ukrayini-zyavivsia-muzej-prosto-neba/> (дата звернення: 07.11.2017). – Назва з екрана.

¹³ Музей-меморіал м. Бучач / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kozakorium.com/muzej-memorial-mbuchach-foto/3/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана; Музей політ’язнів “Меморіал” / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://irp.te.ua/lr-9/> (дата звернення: 18.11.2017). – Назва з екрана.

¹⁴ *Дем’янець В.* Музей переслідуваної церкви // ТЕС.– Т. 2. – С. 573–574; *Парацій В.* Бережанський музей сакрального мистецтва та історії церкви // Збірник праць ТО НТШ. – Т. 8. – С. 371–379; Музей переслідуваної церкви / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://irp.te.ua/2009-10-26-15-28-27/> (дата звернення: 05.11.2017) – Назва з екрана.

¹⁵ Світське ім’я – Йосиф Коберницький-Дичковський (1892, с. Заздрість, Україна – 1984, Рим, Італія) – єпископ УГКЦ, кардинал Римо-католицької церкви, Митрополит Галицький та Архієпископ Львівський (з 1.11.1944), Верховний Архієпископ Львівський (з 23.12.1963).

¹⁶ *Петраш Б., Сенік М.* Сліпого Йосифа Патріарха музейно-комплексна садиба // ТЕС.– Т. 3. – С. 290; *Бурка Л.* Музейно-меморіальний комплекс РІДНА ХАТА Патріарха і Кардинала Йосифа Сліпого у селі Заздрість / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rr.lviv.ua/podcasts/muzejno-memoriyalnyj-kompleks-ridna-hata-patriyarha-i-kardynala-josyfa->

У відреставрованій родинній хаті Сліпих 1860–1870-х рр. відтворено атмосферу життя заможного селянина, в якій зростав майбутній патріарх: представлено родинну шаблю Сліпих, деякі родинні меблі, світлини та кераміку.

Над дверима музейної будівлі вміщено герб Йосипа Сліпого. Перший тематичний блок експозиції присвячено перебуванню патріарха в таборах Сибіру та Мордовії (1945–1963). Експонуються карта СРСР із позначеними пунктами його переміщення по таборах та місцях утримання, фотокопії документів особистої справи та довідок органів держбезпеки; літургійний та щоденний одяг, парадна ряса та патріарший клубок Йосипа Сліпого.

Фотографії висвітлюють закордонний період діяльності патріарха, його подорожі та служіння в різних країнах у колі української діаспори; похорон 7.09.1984 р.

Серед експонатів – відзнаки, присвоєні патріархові посмертно різними організаціями та фондами. Демонструються копії документів про його беатифікацію, колекція пам'ятних медалей; 15-томне зібрання творів патріарха, в 1968–1991 рр. виданих Українським католицьким університетом імені св. Климента Папи в Римі; трьохтомник "Історії Вселенської Церкви"; присвячені патріарху наукові дослідження.

На стіні трапезної, що межує з експозиційною залом, розміщено реконструкцію родинного дерева роду Сліпих (452 особи). В оздобленій сучасними митцями каплиці знаходиться ікона Покрови, на якій Богородиця розстелила омофор над родинною хатою Сліпих, та іконописні портрети патріарха Йосипа Сліпого й митрополита Андрея Шептицького. У притворі каплиці (конференц-зала) експонуються портрети заарештованих радянською владою в 1946 р. єпископів та сповідників УГКЦ, а також підпільних архієпископів УГКЦ радянського часу¹⁷.

Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука¹⁸ в с. Тилявка Шумського р-ну відкрито 1995 р. за ініціатииви учителя історії П. Панасюка в колишній учительській семінарії (нині – Дерманський навчально-виховний комплекс "Загальноосвітня школа І-го ступеня – гімназія"), де навчався письменник¹⁹. У 1994 р. дружина У. Самчука, Є. Пастернак передала із Торонто його особисті речі та документи: рукописи, листи, грамоти, стіл, письмове приладдя, фотоапарат, магнітофон, друкарську машинку, окуляри, телефон, предмети одягу, бібліотеку. Експозиція музею складається з 8 розділів: 1. "Дерманський період (1905–1913)"; 2. "Тилявський період (1913–1920)"; 3. "Навчання у Кременецькій українській гімназії ім. І. Стешенка (1921–1927)"; 4. "Перша закордонна європейська еміграція (1927–1941)"; 5. "Знову на рідній землі (1941–1944)"; 6. "Перебування у таборах Ді-Пі (1945–1948)"; 7. "Канадський період життя та творчості (1948–1987)"; 8. "Вшанування імені У. Самчука (1987–2005)"²⁰.

Музей Арсена Річинського²¹ відкрито 2008 р. в адміністративному корпусі Кременецького медичного училища ім. А. Річинського (вул. Ю. Словацького, 12). Експозицію побудовано за хронологічним принципом. 1-й розділ присвячено дитячим рокам та навчанню А. Річинського у Кременецькій гімназії, Клеванському духовному училищі та Житомирській (Волинській) духовній семінарії. 2-й розділ містить матеріали про навчання у Варшавському університеті та Київському університеті Св. Володимира, роботу й громадську діяльність у м. Ізяслав, с. Тростянець під Луцьком і м. Володимир-Волинський. 3-й розділ висвітлює життя і громадську діяльність у 1927–1956 рр. Завершує експозицію розділ, присвячений поверненню із забуття імені А. Річинського²².

Меморіальний музей-садиба Леся Курбаса²³ в с. Старий Скалат Підволочиського р-ну відкрито в 1987 р.

[slipoho-u-seli-zazdrist/](#) (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

17 Козак Віталій. Музей-меморіальний комплекс імені патріарха Йосифа Сліпого у с. Заздрість Терехівського району на Тернопільщині // 36. праць ТО НТШ. – Т. 8. – С. 328–339.

18 Самчук, Улас (1905, Дермань, нині Здолбунівський р-н Рівненської обл., Україна – 1987, Торонто, Канада) – письменник, журналіст, громадський і політичний діяч.

19 Жив'юк А. А., Комаренко Т. О. Самчук Улас Олексійович // ЕІУ. – Т. 9. – К., 2012. – С. 437–438.

20 Чернихівський Г. Нарис-путівник "Тилявський літературно-меморіальний музей Уласа Самчука". – Кременець, 2011. – 79 с.; Його ж. Улас Самчук: сторінки біографії. Монографія. – Тернопіль, 2005. – 245 с.; Кралюк П. На малій батьківщині Уласа Самчука / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://museum-samchuk.pp.ua/publication/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана; Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://museum-samchuk.pp.ua> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана; Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://irp.te.ua/2009-10-23-14-46-05/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

21 Річинський, Арсен (1892, с. Тетилівці Шумського р-ну, Україна – 1956, Джусали Кзил-Ординської обл., Казахська РСР) – громадський, політичний і церковний діяч, композитор, фотограф, краєзнавець, основоположник української етнології релігії, лікар.

22 Мазур П., Голуб Г., Гетьман Н., Кралюк О. Музей Арсена Річинського // 36. праць ТО НТШ. – Т. 8. – С. 282–299.

23 Курбас, Олександр-Зенон Степанович (1887, Самбір, Україна – 1937, ур. Сандармох, Карельська АРСР) – актор, режисер, теоретик театру, драматург, публіцист і перекладач, народний артист УСРР.

за ухвалою ЮНЕСКО до 100-річчя від дня народження діяча в родинному будинку Курбасів. Із 1988 р. музей діяв як відділ Тернопільського обласного краєзнавчого музею, із 2002 р. – як самостійний заклад. На фасаді встановлено меморіальні дошки Лесю Курбасу та його батькові, С. Яновичу (Курбасу) (скульптор І. Козлик).

Експозицію побудовано в 5 кімнатах, 1-а з яких присвячена дитячим та юнацьким рокам, періоду навчання у гімназії та університетах Леся Курбаса. Тут представлено матеріали про театри “Руська бесіда” та “Тернопільські театральні вечори”, створений 1920 р. М. Крушельницьким перший державний театр у Тернополі.

Експозиція 2-ї кімнати висвітлює діяльність Леся Курбаса в Києві в театрах М. Садовського та “Березіль”, Молодому театрі. Тут експонуються видання п’єси “Молодість” М. Гальбе у перекладі Леся Курбаса, журнал “Мистецтво” (1919, № 1) із його статтею “На грані” про Молодий театр та його інсценізацію “Гайдамаків” (1926), два номери березільського часопису “Барикади театру”, світлина спектаклю “Джеммі Хіггінс” за Е. Сінклером (1923).

Експозиція 3-ї кімнати присвячена діяльності театру “Березіль” харківського періоду; творчості Леся Курбаса, його учнів і сподвижників – Миколи Куліша, І. Мар’яненка, В. Чистякової, А. Бучми, Ф. Лопатинського, М. Крушельницького, Я. Бортника, В. Василька, Б. Тягна. Окремою експозиційною темою є перебування Леся Курбаса в тюрмах і його останній театр у Соловецькій тюрмі.

Експозиція 4-ї кімнати висвітлює діяльність М. Крушельницького на посаді керівника посткурбасівського Театру ім. Т. Шевченка та творчість актриси Г. Бабаївни. Представлені матеріали дослідника спадщини Леся Курбаса – народного артиста СРСР В. Василька та його дружини Ю. Розумовської, інших дослідників творчості митця.

Експозиція 5-ї кімнати присвячена Тернопільському академічному обласному українському драматичному театру ім. Т. Г. Шевченка. Тут же експонуються матеріали про вшанування пам’яті Леся Курбаса²⁴.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що із 12-ти розглянутих музеїв історії політичних репресій і радянського тоталітаризму Тернопільської області деякі з них мають комплексний характер: меморіальні музеї У. Самчука та Леся Курбаса – літературний та театральний; Музей сакрального мистецтва і переслідуваної церкви є художнім та історичним музеєм за профілем та музеєм історії релігії й церкви за типологією. Більшість згаданих музеїв є меморіальними, оскільки функціонують у приміщеннях, пов’язаних із історичними подіями та відомими діячами. Дві установи є музеями просто неба, створеними на історичних місцях та розміщеними у відбудованих спорудах, що не збереглися до наших днів.

Музеї виходять за межі експозиційних приміщень, формуючи систему експозицій, філіалів, відділів, виставкових зал, окремих пам’яток – об’єктів музейного показу. При цьому музейні предмети й музеєфіковані пам’ятки стають частиною багатоаспектної збірки закладу, будинки-пам’ятки набувають значення центрального об’єкта показу, а діяльність музею набуває культуротворчих, культуроформуючих функцій²⁵.

Поєднання нерухомого об’єкта культурної спадщини з музейним зібранням дозволяє експозиції стати більш інформаційною, атрактивною (здатною **приваблювати** увагу відвідувачів) та експресивною (спроможною викликати асоціації та справляти емоційний вплив на відвідувача під час музейної комунікації)²⁶.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бажан О.Г.* Політичні в’язні // Енциклопедія історії України: в 10 т. / ред. рада В. М. Литвин (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. – Т. 8. – Київ: Наукова думка, 2011. – С. 339.

2. *Безяда Н., Мельничук Б.* Музей пам’яті жертв тоталітарних режимів // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 2. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 573.

3. Бишки – столиця воюючої України 1943–45 років / [Електронний ресурс]: Газета номер один. – 13.10.2017. – Режим доступу: <http://www.gazeta1.com/statti/byshky-stolytsya-voyuuchoyi-ukrayiny-1943-45-rokiv/> (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

4. *Бірчак В.* Історія створення та діяльність історико-меморіального музею політичних в’язнів // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 8. Музеї Тернопільщини. – 2011. – С. 89–96.

5. *Бурка Л.* Музейно-меморіальний комплекс РІДНА ХАТА Патріярха і Кардинала Йосифа Сліпого у селі Заздрість / [Електронний ресурс]: Радіо “Воскресіння. – 9.12.2014. – Режим доступу: <http://www.rr.lviv.ua/>

²⁴ *Дем’янова І.* Музей-садиба Леся Курбаса // ТЕС. – Т. 2. – С. 288; *Корнієнко Н.* Лесь Курбас: репетиція майбутнього. – К., 1998. – 469 с.; *Медведик П.* Семья Леся Курбаса // Лесь Курбас: Статті и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие. – М., 1988. – С. 48–56; Степан і Ванда Яновичі (батьки Леся Курбаса) // *Михальчишин Я.* З музикою крізь життя. – Львів, 1992. – С. 54–57; Обласний комунальний меморіальний музей-садиба Леся Курбаса / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://irp.te.ua/> (дата звернення: 14.10.2017). – Назва з екрана.

²⁵ *Федорова Л., Пискова Е.* Специфіка суспільного використання нерухомих пам’яток історії, проблеми їхньої музеєфікації // Пам’ятокознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – С. 230–231.

²⁶ *Дукельський В.Ю.* Музейний предмет // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. – М., 2001. – С. 405.

[podcasts/muzejno-memoriyalnyj-kompleks-ridna-hata-patriyarha-i-kardynala-josyfa-slipoho-u-seli-zazdris/](#) (дата звернення: 25.10.2017). – Назва з екрана.

6. *Гайдукевич Я.* Музейна справа на Тернопільщині // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 2. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 574.

7. *Гуцал П. З.* Тернопільська область // Енциклопедія історії України: у 10 т. / ред. рада В. М. Литвин (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. – Т. 10. – Київ: Наукова думка, 2013. – С. 69–71.

8. *Дем'янець В.* Музей переслідуваної церкви // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 2. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 573–574.

9. *Дем'янова І.* Музей-садиба Леся Курбаса // Тернопільський енциклопедичний словник: в 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 2. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 288.

10. *Карпак Д.* “...пускай люди знають, хто уничтожил их близких” / [Електронний ресурс]: Руфабула. – 10 января 2017. – Режим доступа: <https://rufabula.com/author/kirill-litvin/1464> (дата обращения: 06.10.2017). – Название с экрана.

11. *Дукельский В. Ю.* Музейный предмет // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. – Москва: Прогресс, РИПОЛ КЛАССИК, 2001. – С. 405.

12. *Жив'юк А. А., Комаренко Т. О.* Самчук Улас Олексійович // Енциклопедія історії України: в 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – Т. 9. – Київ: Наукова думка, 2012. – С. 437–438.

13. *Іщук О., Марчук І.* Брати Бусли. Життя за Україну // Літопис Української Повстанської Армії. Серія “Події і люди”. – Кн. 16. – Львів; Торонто, 2011. – 128 с.

14. *Корнієнко Н.* Лесь Курбас: репетиція майбутнього. – Київ: Факт, 1998. – 469 с.

15. *Кралюк П.* На малій батьківщині Уласа Самчука / [Електронний ресурс]: Тисявський літературно-меморіальний музей Уласа Самчука. – Режим доступа: <http://museum-samchuk.pp.ua/publication/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

16. *Кульчицький С. В., Примаченко Я. Л.* Терор і тероризм // Енциклопедія історії України: в 10 т. / ред. рада В. М. Литвин (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. – Т. 10. – Київ: Наук. думка, 2013. – С. 73.

17. Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука / [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://museum-samchuk.pp.ua> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

18. Літературно-меморіальний музей Уласа Самчука / [Електронний ресурс]: Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал. – Режим доступа: <http://irp.te.ua/2009-10-23-14-46-05/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

19. *Мазур П., Голуб Г., Гетьман Н., Кралюк О.* Музей Арсена Річинського // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 8. Музеї Тернопільщини / відп. ред. М. Андрейчин, ред. тому Е. Бистрицька. – Тернопіль: Терно-граф, 2013. – С. 282–299.

20. Матеріалізація пам'яті: Антоновецька повстанська республіка / [Електронний ресурс]: ZN.UA. – 22.10.2010. – Режим доступа: https://dt.ua/SOCIETY/materializatsiya_pamyati_antonovetska_povstanska_respublika.html (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

21. *Медведик П.* Семья Леся Курбаса // Лесь Курбас: Статьи и воспоминания о Лесе Курбасе. Литературное наследие. – Москва: Искусство, 1988. – С. 48–56.

22. *Мельничук Б., Сенік А.* Слов'ятинська підстаршинська школа УПА // Тернопільський енциклопедичний словник: в 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 3. – Тернопіль: Збруч, 2008. – С. 295.

23. Молодь відреставрувала штаб-музей УПА / [Електронний ресурс]: Гурби-Антонівці. – Режим доступа: <http://gurby.org.ua/molod-vidrestavruvala-shtab-muzej-upa/> (дата звернення: 19.10.2017). – Назва з екрана.

24. Музей більшовицького терору, політв'язнів і репресованих є у Чорткові / [Електронний ресурс]: Чортків Онлайн. – Режим доступа: <http://chortkiv.online/2017/05/24/muzej-bilshovytskoho-teroru-politv-yazniv-i-represovanyh-je-u-chortkovi/> (дата звернення: 20.11.2017). – Назва з екрана.

25. Музей ДНЗ “КПЛ”: Video / [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://searchformusic.co/watch-yt/NXjkZx9uiy0/музей-ДЗ-КПЛ.html> (дата звернення: 17.11.2017). – Назва з екрана.

26. Музей-меморіал м. Бучач / [Електронний ресурс]: Козакоріум. – Режим доступа: <http://www.kozakorium.com/muzej-memorial-mbuchach-foto/3/> (дата звернення: 17.10.2017). – Назва з екрана.

27. Музей переслідуваної церкви / [Електронний ресурс]: Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал. – Режим доступа: <http://irp.te.ua/2009-10-26-15-28-27/> (дата звернення: 05.11.2017). – Назва з екрана.

28. Музей політв'язнів “Меморіал” / [Електронний ресурс]: Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал. – Режим доступа: <http://irp.te.ua/lr-9/> (дата звернення: 18.11.2017). – Назва з екрана.

29. На Тернопільщині в селі Бишки, де діяла штаб-квартира УПА, створили музей повстанців / [Електронний ресурс]: УНІАН. Інформаційне агентство. – 9.10.2017. – Режим доступа: <https://ternopil.unian.ua/2178894-na-ternopilschyni-v-seli-bishki-de-diyala-shtab-kvartira-upa-stvorili-muzej-povstantsiv-foto.html> (дата звернення: 03.11.2017). – Назва з екрана.

30. На Тернопільщині фестивалем відзначать 75-річчя УПА / [Електронний ресурс]: DEPOXМЕЛЬНИЦЬКИЙ. – Режим доступу: <https://khm.depo.ua/ukr/ternopol/na-ternopilschini-festivalem-vidznachat-75-richchya-ura-20171010655102> (дата звернення: 27.11.2017). – Назва з екрана.
31. Обласний комунальний меморіальний музей-садиба Леся Курбаса / [Електронний ресурс]: Тернопільщина. Регіональний інформаційний портал. – Режим доступу: <http://irp.te.ua/> (дата звернення: 14.10.2017). – Назва з екрана.
32. *Олещук І.* Музей політичних в'язнів // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 2. – Тернопіль: Збруч, 2005. – С. 574.
33. *Олещук І.* Тернопільський історико-меморіальний музей політичних в'язнів. Путівник / І. Олещук, О. Савка. – Тернопіль: Воля, 2011. – 23 с.
34. *Козак Віталій.* Музей-меморіальний комплекс імені патріарха Йосифа Сліпого у с. Заздрість Тербовлянського району на Тернопільщині // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 8. Музеї Тернопільщини / відп. ред. М. Андрейчин, ред. тому Е. Бистрицька. – Тернопіль: Терно-граф, 2013. – С. 328–339.
35. *Парацій В.* Бережанський музей сакрального мистецтва та історії церкви // Збірник праць Тернопільського осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 8. Музеї Тернопільщини / відп. ред. М. Андрейчин, ред. тому Е. Бистрицька. – Тернопіль: Терно-граф, 2013. – С. 371–379.
36. *Паспорт музею* // Науковий архів Історико-меморіального музею політичних в'язнів.
37. *Петраш Б., Сенік М.* Сліпого Йосифа Патріарха музейно-комплексна садиба // Тернопільський енциклопедичний словник: в 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. – Т. 3. – Тернопіль: Збруч, 2008. – С. 290.
38. *Погорецький В.* Антонівецький вітер / [Електронний ресурс]: Золота пектораль. – 23.02.2017. – Режим доступу: <http://zolatapektoral.te.ua/antonivetskyi-viter/> (дата звернення: 07.11.2017). – Назва з екрана.
39. 75 років УПА: в Україні з'явився музей просто неба / [Електронний ресурс]: Politeka. – 14.10.2017. – Режим доступу: <https://politeka.net/ua/news/519678-75-rokiv-upa-v-ukrayini-zyavivsvya-muzej-prosto-neba/> (дата звернення: 07.11.2017). – Назва з екрана.
40. *Соловей О.* Історія Кременецької тюрми // Матеріали науково-краєзнавчої конференції “Музеєзнавство і сучасність”: до 95-річчя Тернопільського обласного краєзнавчого музею / ред. Н. Костюк; Тернопільський обласний краєзнавчий музей. – Тернопіль: Меркьюрі – Тернопіль, 2008. – С. 49–58.
41. Степан і Ванда Яновичі (батьки Леся Курбаса) // *Михальчишин Я.* З музикою крізь життя. – Львів, 1992. – С. 54–57.
42. *Федорова Л., Піскова Е.* Специфіка суспільного використання нерухомих пам'яток історії, проблеми їхньої музеєфікації // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 230–231.
43. *Філь Є.* Слов'ятинська підстаршинська школа УПА / [Електронний ресурс]: Бережани. Бережанщина. Історія села Слов'ятин. – Режим доступу: <http://berezhany.in.ua/index.php/ridnyi-krai/151-istoriia-sela-slov-iatyn> (дата звернення: 01.11.2017). – Назва з екрана.
44. “Хай знають, як ми вмирали...”. Зв'язкова УПА з Чорткова видала нову книгу споминів / [Електронний ресурс]: Яблучко. – 12.02.2016. – Режим доступу: <http://yabluchko.com.ua/news/1235/60/haj-znayut-yak-mi-vmirali> (дата звернення: 20.11.2017). – Назва з екрана.
45. *Чернихівський Г.* Тилявський літературно-меморіальний музей Уласа Самчука. Нарис-путівник. – Кременець, 2011. – 79 с.
46. *Чернихівський Г.* Улас Самчук: сторінки біографії. Монографія. – Тернопіль: Збруч, 2005. – 245 с.
47. *Шот М.* “Холодний Яр” упівської борні на Тернопільщині // Урядовий кур'єр. – 6.11.2017.

REFERENCES

1. *Bazhan O. H.* Politychni viazni // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / red. rada V. M. Lytvyn (holova) ta in.; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy [Political Prisoners // The Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vol. / edit. board headed by V. M. Lytvyn]. – Vol. 8. – Kyiv: Naukova dumka, 2011. – P. 339.
2. *Besiada N., Melnychuk B.* Muzei pamiati zhertv totalitarnykh rezhymiv // Ternopilskiy entsyklopedychniy slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Museum of the Memory of the Victims of Totalitarian Regimes // Ternopil Encyclopedic Dictionary in 4 vol. / edit. board headed by H. Yavorskyi]. – Vol. 2. – Ternopil: Zbruch, 2005. – P. 573.
3. Byshky – stolytsia voiuiuchoi Ukrainy 1943–45 rokiv // Hazeta nomer ody. – 13.10.2017 [Byshky – The Capital of Fighting Ukraine 1943–45 // Newspaper number one. – October 13, 2017]. – Webpage: <http://www.gazeta1.com/statti/byshky-stolytsya-voyuyuchoyi-ukrayiny-1943-45-rokiv/> (Date of application: 25.10.2017). – Title from the screen.

4. *Birchak V.* Istorii stvorennia ta diialnist istoriko-memorialnoho muzeiu politychnykh viazniv // Zbirnyk prats NTSh [The History of Establishment and Activities of the Historical and Memorial Museum of Political Prisoners // Collected works of the Shevchenko Scientific Society]. – Vol. 8. – 2011. – P. 89–96.

5. *Burka L.* Muzeino-memorialnyi kompleks RIDNA KhATA Patriiarkha i Kardynala Yosyfa Slipoho u seli Zazdrist // Radio "Voskresinnia". – 9.12.2014 [The Museum and Memorial Complex "Ridna Khata" of the Patriarch and Cardinal Josyf Slipyj in the Zazdrist village // The "Voskresinnia" Radio. December 9, 2014]. – Webpage: <http://www.rr.lviv.ua/podcasts/muzejno-memorialnyj-kompleks-ridna-hata-patriarha-i-kardynala-josyfa-slipoho-u-seli-zazdrist/> (Date of application 25.10.2017). – Title from the screen.

6. *Haidukevych Ya.* Muzeina sprava na Ternopilshchyni // Ternopilskiy entsyklopedychniy slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [Museum Craft of the Ternopil Region // Ternopil Encyclopedic Dictionary in 4 vol. / edit. board headed by H. Yavorskyi]. – Vol. 2. – Ternopil: Zbruch, 2005. – P. 574.

7. *Hutsal P. Z.* Ternopilska oblast // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / red. rada V. M. Lytvyn (holova) ta in.; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. [The Ternopil Region // The Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vol. / edit. board headed by V. M. Lytvyn; The National Academy of Sciences of Ukraine, The Institute of the History of Ukraine]. – Vol. 10. – Kyiv: Naukova dumka, 2013. – P. 69–71.

8. *Demianets V.* Muzei peresliduvanoi tserkvy // Ternopilskiy entsyklopedychniy slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Museum of the Persecuted Church // Ternopil Encyclopedic Dictionary in 4 vol. / edit. board headed by H. Yavorskyi]. – Vol. 2. – Ternopil: Zbruch, 2005. – P. 573–574.

9. *Demianova I.* Muzei-sadyba Lesia Kurbasa // Ternopilskiy entsyklopedychniy slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Les Kurbas Memorial Estate Museum // Ternopil Encyclopedic Dictionary in 4 vol. / edit. board headed by H. Yavorskyi]. – Vol. 2. – Ternopil: Zbruch, 2005. – P. 288.

10. *Karpiak Dmytro.* "...puskai liudy znaiut, kto unychtozhyt ykh blyzkykh" // Rufabula. – 10.01.2017 ["...let the people know who murdered their relatives" // Rufabula. – January 10, 2017]. – Webpage: Rezhym dostupu: <https://rufabula.com/author/kirill-litvin/1464> (Date of application: 06.10.2017). – Title from the screen.

11. *Dukelskyi V. Iu.* Muzeinyi predmet // Rossyiskaia muzeinaia entsyklopedyia: V 2 t. [The Museum Subject // The Russian Museum Encyclopedia in 2 vol.]. – Moskva: Prohress, RYPOL KLASSYK, 2001. – P. 405.

12. *Zhyviuk A. A., Komarenko T. O.* Samchuk Ulas Oleksiiovych // Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. [Samchuk Ulas Oleksiiovych // The Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vol. / edit. board headed by V. A. Smolii]. – Vol. 9. – Kyiv: Nauk. dumka, 2012. – P. 437–438.

13. *Ishchuk O., Marchuk I.* Braty Busly. Zhyttia za Ukrainu // Litopys Ukrainskoi Povstanskoii Armii. Serii "Podii i liudy" [The Busla Brothers. Life for Ukraine // The Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. The "Events and People" Series]. – Kn. 16. – Lviv; Toronto, 2011. – P. 128.

14. *Korniienko N.* Les Kurbas: repetytsiia maibutnoho [Les Kurbas: The Rehearsal of the Future]. – Kyiv: Fakt, 1998. – 469 p.

15. *Kraliuk P.* Na malii batkivshchyni Ulasa Samchuka // Tyliavskiy literaturno-memorialnyi muzei Ulasa Samchuka [In the little homeland of Ulas Samchuk]. – Webpage: <http://museum-samchuk.pp.ua/publication/> (Date of application: 17.10.2017). – Title from the screen.

16. *Kulchytskyi S.V., Prymachenko Ya.L.* Teror i teroryzm // Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t. / red. rada V. M. Lytvyn (holova) ta in.; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy [Terror and Terrorism]. – Vol. 10. – Kyiv: Naukova dumka, 2013. – P. 73.

17. Literaturno-memorialnyi muzei Ulasa Samchuka [The Ulas Samchuk Literary Memorial Museum]. – Webpage: <http://museum-samchuk.pp.ua> (Date of application: 17.10.2017). – Title from the screen.

18. Literaturno-memorialnyi muzei Ulasa Samchuka // Ternopilshchyna. Rehionalnyi informatsiyniy portal [The Ulas Samchuk Literary Memorial Museum]. – Webpage: <http://irp.te.ua/2009-10-23-14-46-05/> (Date of application: 17.10.2017). – Title from the screen.

19. *Mazur P., Holub H., Hetman N., Kraliuk O.* Muzei Arsena Richynskoho // Zbirnyk prats: T. 8. Muzei Ternopilshchyny / Ternopilskiy oseredok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka / vidp. red. M. Andreichyn, red. tomu E. Bystrytska [The Arsen Richynskiy Museum]. – Ternopil: Terno-hraf, 2013. – P. 282–299.

20. Materializatsiia pamiati: Antonovetska povstanska respublika // ZN,UA. – 22.10.2010 [The Materialization of Memory: The Antonovetska Rebel Republic]. – Webpage: https://dt.ua/SOCIETY/materializatsiya_pamyati_antonovetska_povstanska_respublika.html (Date of application: 17.10.2017). – Title from the screen.

21. *Medvedyk P.* Semia Lesia Kurbasa // Les Kurbas: Staty y vospomynanyia o Lese Kurbase. Lyteraturnoe nasledye [The Family of Les Kurbas]. – Moscow: Yskusstvo, 1988. – P. 48–56.

22. *Melnychuk B., Senyk A.* Sloviatynska pidstarshynska shkola UPA // Ternopilskiy entsyklopedychniy slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Sloviatynsk Sergeant School of UIA]. – Vol. 3. – Ternopil: Zbruch, 2008. – P. 295.
23. Molod vidrestavruvala shtab-muzei UPA // Hurby-Antonivtsi [The youth have restored the Headquarters Museum of UIA]. – Webpage: <http://gurby.org.ua/molod-vidrestavruvala-shtab-muzej-upa/> (Date of application: 19.10.2017). – Title from the screen.
24. Muzei bilshovytskoho teroru, politviazniv i represovanykh ye u Chortkovi // Ch. [The Museum of Bolshevik Terror, Political Prisoners and the Oppressed]. – Webpage: <http://chortkiv.online/2017/05/24/muzej-bilshovytskoho-teroru-politv-yazniv-i-represovanyh-je-u-chortkovi/> (Date of application: 20.11.2017). – Title from the screen.
25. Muzei DNZ “KPL”: Video // [The Museum of the Kremenets Professional Lyceum]. – Webpage: <http://searchformusic.co/watch-yt/NXjkZx9uiy0/muzei-NZ-KPL.html> (Date of application: 17.11.2017). – Title from the screen.
26. Muzei-memorial m. Buchach // Kozakorium [The “Memorial” Museum in Buchach]. – Webpage: <http://www.kozakorium.com/muzej-memorial-mbuchach-foto/3/> (Date of application: 17.10.2017). – Title from the screen.
27. Muzei peresliduvanoi tserkvy / Ternopilshchyna. Rehionalnyi informatsiyniy portal [The Museum of Persecuted Church]. – Webpage: <http://irp.te.ua/2009-10-26-15-28-27/> (Date of application: 05.11.2017). – Title from the screen.
28. Muzei politviazniv “Memorial” // Ternopilshchyna // Rehionalnyi informatsiyniy portal [The “Memorial” Museum of Political Prisoners]. – Webpage: <http://irp.te.ua/lr-9/> (Date of application: 18.11.2017). – Title from the screen.
29. Na Ternopilshchyni v seli Byshky, de diiala shtab-kvartyra UPA, stvoryly muzei povstantsiv // UNIAN: Informatsiine ahentstvo. – 9.10.2017 [The UIA Museum has opened in the Byshky village, Ternopil Region, where the Headquarters of UIA was located]. – Webpage: <https://ternopil.unian.ua/2178894-na-ternopilschyni-v-seli-bishky-de-diyala-shtab-kvartira-upa-stvorili-muzej-povstantsiv-foto.html> (Date of application: 03.11.2017). – Title from the screen.
30. Na Ternopilshchyni festyvalem vidznachat 75-richchia UPA // DEPOKhMELNYTsKYI. [The 75-year Establishment Anniversary of UIA has been celebrated with a festival in the Ternopil Region]. – Webpage: <https://khm.depo.ua/ukr/ternovpol/na-ternopilschyni-festivalem-vidznachat-75-richchya-upa-20171010655102> (Date of application: 27.11.2017). – Title from the screen.
31. Oblasnyi komunalnyi memorialnyi muzei-sadyba Lesia Kurbasa // Ternopilshchyna. Rehionalnyi informatsiyniy portal [The Regional Communal Les Kurbas Memorial Estate Museum]. – Webpage: <http://irp.te.ua/> (Date of application: 14.10.2017). – Title from the screen.
32. *Oleshchuk I.* Muzei politychnykh viazniv // Ternopilskiy entsyklopedychniy slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Museum of Political Prisoners]. – Vol. 2. – Ternopil: Zbruch, 2005. – P. 574.
33. *Oleshchuk I.* Ternopilskiy istoryko-memorialnyi muzei politychnykh viazniv. Putivnyk / I. Oleshchuk, O. Savk [The Ternopil Historical Memorial Museum of Political Prisoners]. – Ternopil: Volia, 2011. – 23 p.
34. *Kozak Vitalii.* Muzei-memorialnyi kompleks imeni patriarkha Yosyfa Slipoho u s. Zazdrist Terebovlianskoho raionu na Ternopilshchyni // Zbirnyk prat: t. 8. Muzei Ternopilshchyny / Ternopilskiy osередok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka / vidp. red. M. Andreichyn, red. tomu E. Bystrytska [The Museum and Memorial Complex “Ridna Khata” of the Patriarch and Cardinal Josyf Slipyj]. – Ternopil: Terno-hraf, 2013. – P. 328–339.
35. *Paratsii V.* Berezhanskyi muzei sakralnoho mystetstva ta istorii tserkvy // Zbirnyk prats: t. 8. Muzei Ternopilshchyny / Ternopilskiy osередok Naukovoho tovarystva im. Shevchenka / vidp. red. M. Andreichyn, red. tomu E. Bystrytska [The Berezhany Museum of Sacred Art and the History of Church]. – Ternopil: Terno-hraf, 2013. – P. 371–379.
36. *Pasport muzeiu* // Naukovyi arkhiv Istoryko-memorialnoho muzeiu politychnykh viazniv [The Passport of a Museum].
37. *Petrash B., Senyk M.* Slipoho Yosyfa Patriarkha muzeino-kompleksna sadyba // Ternopilskiy entsyklopedychniy slovnyk: u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. [The Patriarch Josyf Slipyj Museum and Memorial Estate]. – Vol. 3. – Ternopil: Zbruch, 2008. – P. 290.
38. *Pohoretskyi V.* Antonivetskyi viter // Zolota pektoral. – 23.02.2017 [The Antonovetskyi Wind] Webpage: <http://zolatapektoral.te.ua/antonivetskyi-viter/> (Date of application: 07.11.2017). – Title from the screen.
39. 75 rokiv UPA: v Ukraini znavyvsia muzei prosto neba // Politeka. – 14.10.2017 [75 Years of UIA: An Open-Air Museum Will Open in Ukraine]. – Webpage: <https://politeka.net/ua/news/519678-75-rokiv-upa-v-ukrayini-zyavivsyamuzej-prosto-neba/> (Date of application: 07.11.2017). – Title from the screen.

40. *Solovei O.* Istoriiia Kremenetskoii tiurny // Materialy naukovo-kraieznavchoi konferentsii "Muzeieznavstvo i suchasnist": do 95-richchia Ternopil'skoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu / red. N. Kostyuk; Ternopil'skyi oblasnyi kraieznavchyi muzei [The History of the Kremenets Prison]. – Ternopil: Merkiuri – Ternopil, 2008. – P. 49–58.

41. Stepan i Vanda Yanovychi (batky Lesia Kurbas) [Stepan and Vanda Yanovych (The Parents of Les Kurbas)] // *Mykhalchyshyn Ya.* Z muzykoiiu kriz zhyttia. – Lviv, 1992. – P. 54–57.

42. *Fedorova L., Piskova E.* Spetsyfika suspilnoho vykorystannia nerukhomykh pamiatok istorii, problemy yikhnoi muzeiefikatsii // Pamiatkoznavchi studii v Ukraini: teoriia i praktyka [The specifics of public access to historical monuments and their transition into museum property]. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2007. – P. 230–231.

43. *Fil Ye.* Sloviatynska pidstarshynska shkola UPA // Berezhany. Berezhanshchyna. Istoriiia sela Sloviatyn [The Sloviatynsk Sergeant School of UIA]. – Webpage: <http://berezhany.in.ua/index.php/ridnyi-krai/151-istoriia-sela-sloviatyn> (Date of application: 01.11.2017). – Title from the screen.

44. "Khai znaiut, yak my vmyraly...". Zviazkova UPA z Chortkova vydala novu knyhu spomyniv // Yabluchko. 12.02.2016 ["Let them know how we died..."] Webpage: <http://yabluchko.com.ua/news/1235/60/haj-znayut-yak-mi-vmirali> (Date of application: 20.11.2017). – Title from the screen.

45. *Chernykhivskyi H.* Tyliavskyi literaturno-memorialnyi muzei Ulasa Samchuka. Narys-putivnyk [The Ulas Samchuk Literary Memorial Museum in Tyliavsk. The Essay-Guidebook]. – Kremenets, 2011. – 79 p.

46. *Chernykhivskyi H.* Ulas Samchuk: storinky biohrafii: monohrafia [Ulas Samchuk: The Pages from His Biography]. – Ternopil: Zbruch, 2005. – 245 p.

47. *Shot M.* "Kholodnyi Yar" upivskoi borni na Ternopilshchyni // Uriadovyi kurier. – 6.11.2017 [The "Kholodnyi Yar" of the UIA Struggle in the Ternopil Region].